

UDK 725(497.6)
Pregledni rad

Andelko ZELENIKA

GRADITELJSKO NASLIJEĐE MOSTARA IZ AUSTRO-UGARSKOGA RAZDOBLJA

U ratnom vihu (1992.-1995.) graditeljsko naslijeđe Mostara pretrpjelo je urbicid tako da je grad postao jedna od najrazorenijih povijesnih urbanih cjelina na širem ratom zahvaćenom području bivše države.

U ovom prilogu dat je pregled graditeljskoga naslijeđa austro-ugarskoga razdoblja (1878.-1918.) po vrstama i obimu razaranja, poslije Daytonskog sporazuma obnovljenim spomenicima i upozorenio na akutno i alarmantno stanje niza objekata kojima prijeti opasnost od potpunoga rušenja.

Mostar, grad bogate i burne prošlosti, po obilju i raznovrsnosti kulturno-povijesnog naslijeđa jedan je od značajnijih središta BiH, u kojem su se u znatnoj mjeri sačuvali mnogi graditeljski spomenici do našega vremena. Četrdesetogodišnje razdoblje austro-ugarske uprave i okupacije BiH vremenski obuhvaća dva posljednja desetljeća i dva prva desetljeća 20. st. Uz ostala razdoblja ovo je značajno po razvoju novije povijesti grada na Neretvi jer je dalo doprinos u raznovrsnim djelatnostima modernoga gospodarstva, te srednjoeuropske kulture i civilizacije na ovom području.

U ovom relativno duljem razdoblju šire područje BiH razvijalo se u posebnim društveno-političkim uvjetima u kojima je grad Mostar bio upravni, politički, gospodarski i kulturni centar šire oblasti na području Hercegovine. Grad sa specifičnom orientalnom tradicijom i iznimno vrijednom kulturno-povijesnom baštinom osmanskoga perioda, koncem 19. st. u novim društveno-političkim uvjetima postao je privlačan i atraktivna za mnoge kulturne i druge djelatnike arhitekte, urbaniste, slikare i raznovrsne istraživače iz srednjoeuropskih centara koji su bili nositelji i realizatori

novih ideja i stremljenja, kulturnih i drugih utjecaja u raznim sferama društvene djelatnosti.

Graditeljsko naslijede austro-ugarskog razdoblja razvijalo se pretežno u većim i urbanim i administrativno-upravnim centrima u BiH. Autori i nositelji novih ideja u arhitekturi i urbanizmu došavši u našu sredinu pokušavali su, ali ne uvijek, s manje ili više uspjeha poštivati autohtonost stare arhitekture, gradnjom većih objekata dalje od tradicionalnih urbanih centara. Naslijedivši višegodišnje osmansko kulturno-povijesno naslijede u BiH nova vlast i njezini arhitekti nalazili su kompromis između stare i nove arhitekture uvođenjem arhitektonskoga stila koji je dobio naziv *maurski*. Karakteristični primjeri ovoga stila bili su svojevremeno: željeznička postaja u Bosanskom Brodu, Gradska vijećnica u Sarajevu, Velika gimnazija u Mostaru i niz drugih javnih i sakralnih objekata. I uz jednu novinu u graditeljstvu toga vremena u našim krajevima ovaj stil nije u potpunosti opravdao idejne zamisli autora. Međutim, niz javnih graditeljskih objekata izgrađenih širom BiH posljednjih desetljeća 19. st. i prvih desetljeća 20. st. u ovom stilu sačuvanih do našega vremena značajan su arhitektonski doprinos i dokument minuloga vremena.

Brži razvoj graditeljske djelatnosti u BiH bio je potaknut osnivanjem stručnog građevinskog odjela pri Zemaljskoj vladu u Sarajevu 1890. god. i tehničkih odjela pri okružnim oblastima, koji je bio ustrojen i u Mostaru, centru okruga i hercegovačke regije. Od tada se u gradu na Neretvi provodi regulacija jednoga dijela starih ulica, urbanizacija i izgradnja novih dijelova grada, trgova i šetališta. Novoustrojena vlast gradi za svoje i gradske potrebe veći broj reprezentativnih javnih objekata namijenjenih raznim službama: vojsci, administraciji, sudstvu i obrazovanju. Uz to izgrađeno je više sakralnih objekata, hotela, gospodarskih i industrijskih objekata. Postupno se mijenja ranija slika grada koji dobiva novu urbanu fisionomiju.

Urbanisti, projektanti i graditelji nove arhitekture u BiH u to doba bili su uglavnom strani stručnjaci školovani u Beču, Gracu, Budimpešti i Pragu, odakle su crpili svoje ideje i raznovrsne utjecaje arhitektonskih stilova i prakse primjenjivane na širem srednjoeuropskom prostoru toga vremena.

Početkom 20. st., uz već izgrađeni veći broj javnih objekata širom BiH raznih stilova, pojavio se jedan novi arhitektonski stil nazvan *secesija* koji je nastao u Beču. Arhitektonske odlike ovoga stila sastojale su se u primjeni novih građevinskih materijala i dekorativnih elemenata koji se kombiniraju s klasičnim. U ovom stilu oblikovali su se svojevremeno uz objekte javne arhitekture: interijeri, upotrebnii predmeti, obrtni proizvodi i tekstil.

Glavna obilježja javne arhitekture austro-ugarskog perioda (1878.-1918.) u BiH bila su samo djelomično u pokušaju prilagođavanja autohtonoj tradicionalnoj arhitekturi tzv. *maurskoga* stila i importiranim stilovima *secesije neohistorijskih* stilova koji su se tada primjenjivali na širem srednjoeuropskom području dvojne monarhije. Većina arhitektonskih objekata iz ovoga razdoblja, sačuvanih do našega vremena, predstavljaju kulturnopovijesna dobra zaštićena zakonom.

U Mostaru, krajem 19. st. i početkom 20. st., nova uprava, njezini urbanisti i arhitekti izgradili su veći broj objekata duž glavne gradske arterike sjever - jug od Sjevernoga do Južnoga vojnoga logora na lijevoj obali Neretve, te niz javnih objekata duž glavne ulice od Carine do škole na Luci. Uz to u istočnom dijelu posebnu urbanu cjelinu predstavljao je vojni kompleks objekata zvani Konak i pokraj njega zgrada episkopskoga dvora.

Također na lijevoj obali na Trgu Musala izgrađen je most željezne konstrukcije, što su ga još Turci planirali izgraditi koncem svoje vladavine na ovom području. Pored mosta ovaj trg je urbaniziran izgradnjom tri za ovaj grad prepoznatljiva graditeljska objekta: zgrada hotela Neretva, Gradsko kupatilo i Osnovna škola, odnosno Muzička škola. Izgradnjom još dva mosta preko Neretve s karakterističnim dekorativnim elementima, te regulacijom ulica i izgradnjom drugih objekata grad se proširuje na desnu obalu koja je do ovoga vremena bila vrlo rijetko naseljena.

U neposrednoj blizini željezničke stanice i pruge Metković - Mostar - Sarajevo izgrađeno je više impozantnih javnih državnih objekata: Okružni i općinski sud s gruntovnicom, Velika gimnazija koja je građena u nekoliko etapa i Treće osnovna škola.

U to doba vrlo uspješno je urbanizirano i izgrađeno poznato mostarsko šetalište s alejom platana i raskrižjem Rondo od Gimnazije do Balinovca. U ovome, tada novom dijelu grada, izgrađeno je više arhitektonski zanimljivih privatnih vila i zgrada Biskupskoga dvora koji i danas predstavljaju značajan doprinos arhitekturi austro-ugarskoga perioda u Mostaru.

Arhitektonski kompleks vojnih objekata, dugo vremena nazivan Zapadni logor koji je kasnije obnovljen i prilagođen suvremenoj namjeni za Sveučilište u Mostaru, čini urbanističku cjelinu koja je desetljećima bila odvojena od urbanoga dijela grada.

U dijelu grada zvanom Podhum na desnoj strani Neretve koncem 19. st. i početkom 20. st. izgrađena je zgrada franjevačkoga samostana, franjevačka tiskara, stambeno-poslovna zgrada vlasništvo hercegovačkih franjevaca i škola časnih sestara milosrdnica, sada Medicinska škola.

Da bi se Mostar tada mogao normalno razvijati kao urbani centar šire regije, pored Staroga mosta, simbola ovoga grada, za vrijeme austro-ugarske

uprave izgrađena su još tri mosta preko rijeke Neretve, od kojih je svaki posjedovao posebne graditeljske vrijednosti. Uza svoje tradicionalno graditeljsko nasljeđe, što je sačuvano u znatnoj mjeri do našega vremena, u to doba grad se širio na desnoj obali i dobio novu urbanu funkciju koja će znatno utjecati na budući razvoj ovoga centra Hercegovine.

Kada se govori o razvoju grada Mostara u navedenom periodu, potrebno je istaknuti dvojicu uglednika toga vremena: ing. Miloša Komadinu, istaknutog graditelja, urbanista i počasnoga građanina grada Mostara te Mujagu Komadinu, dugogodišnjega gradonačelnika. Oni su dali svoj značajan doprinos izgradnji i uopće razvoju grada.

U tijeku svoje duge povijesti od preko pet stotina godina postojanja naselja i grada na Neretvi, krajem 20. st. Mostar proživljava svoju najveću kataklizmu. U ratnom vihoru i izvršenoj agresiji na BiH 1992.-1995. god. u Mostaru je izvršen urbicide, tako je grad postao jedan od najrazorenijih urbanih cjelina na čitavom ratnom području bivše Jugoslavije. Ovakva apokaliptična zbivanja u dalekoj prošlosti možemo naći jedino u Bibliji u kojoj se spominje:

“Vrijeme rušenja i
Vrijeme građenja...
Vrijeme mržnje,
Vrijeme rata i
Vrijeme mira...” (Prop 3, 3.8).

Pred očima svjetske javnosti, međunarodne zajednice i povelja o zaštiti kulturno-povijesnih spomenika, Mostar je barbarski uništavan zajedno s njegovim žiteljima, materijalnim i kulturnim dobrima koja su stvarana stoljećima. U minulom ratu pored razaranja kulturnih i drugih dobara iz raznih perioda, uništen je ili oštećen znatan broj graditeljskih objekata koji su izgrađeni u doba austro-ugarske uprave u našim krajevima (1878.-1918.).

Nakon završetka rata zahvaljujući financijskoj i drugoj pomoći međunarodne zajednice, raznim donatorima i humanitarnim organizacijama i imateljima spomenika, do sada je obnovljen jedan dio ove vrste graditeljskoga nasljeđa. Međutim, još uvijek jedan broj iznimno vrijednih i za život grada neophodnih graditeljskih objekata iz ovoga perioda ostao je nezaštićen, u ruševnom stanju i prepušten zubu vremena. Budući da je prošlo dugo vremena od razaranja i oštećenja ovog nasljeđa, zauvijek ćemo ih izgubiti ako se u najskorije vrijeme ne poduzmu odgovarajuće mjere zaštite i obnove.

U ovom prilogu upoznat ćemo se s vrijednim graditeljskim naslijedem austro-ugarskoga perioda u Mostaru od 1878. do 1918. god. Uz to navest ću u minulom ratu srušene i znatno oštećene objekte, obnovljene nakon Daytonskoga sporazuma, kao i one koje je neophodno obnoviti u sljedećem razdoblju. Ukazat ću na iznimno akutan problem hitne intervencije na zaštiti, sanaciji i obnovi ove vrste naslijeda kome zbog ratnih razaranja i zuba vremena prijeti opasnost da ga zauvijek izgubimo.

Pregled graditeljskoga naslijeda

Mostovi

Željeznički most na Musali

Poznati Stari most u Mostaru izgrađen 1566. god. bio je puna tri stoljeća jedini mostovni prijelaz preko rijeke Neretve na širem području Hercegovine. Pred konac otomanske vladavine u BiH Turci su bili izvršili pripreme i dopremili željeznu konstrukciju za gradnju mosta na mjestu zvanom Musala u Mostaru. Međutim, nisu ga uspjeli završiti već je to učinila nova austro-ugarska uprava neposredno nakon okupacije 1882. god.

Lučki most

Nekoliko stotina metara nizvodno od Staroga mosta u Mostaru između starih gradskih naselja Luka i Donja mahala izgrađen je 1913. god. most koji je nazvan Lučki ili Mujage Komadine, po imenu tadašnjega gradonačelnika grada Mostara. Ovaj most projektirao je ing. J. Simić a izgrađen je 1913. god. Ovo je svojevremeno bio jedan od prvih armiranobetonskih mostova izgrađenih na području BiH. Na mostu su pripremljeni pojedini ukrasni elementi arhitektonskoga stila *secesije*. Most je srušen 24. svibnja 1992., a obnovljen u izvornom obliku 2004. god.

Carinski most

Most preko rijeke Neretve u sjevernom dijelu Mostara zvanom Carina izgrađen je posljednjih godina austro-ugarske uprave u BiH 1916. god. Projektant ovoga mosta bio je ing. Miloš Komadina, jedan od najpoznatijih graditelja i urbanista grada na Neretvi toga vremena. Most je srušen 11. lipnja 1992., a obnovljen u izvornom obliku posljednje godine 20. st.

Administrativno-upravni i drugi javni objekti

Zemaljska banka

U Ulici M. Tita nasuprot zgradi "Narodnog pozorišta" 1907. god. prema projektu arh. Josipa Vančaša izgrađena je zgrada Zemaljske banke u Mostaru. Granatirana je od 1992. do 1993. god. Pripada najugroženijoj grupi graditeljskih spomenika oštećenih u prošlom ratu u BiH. Budući da se nalazi u glavnoj ulici, obrušavanjem zidova stalna je prijetnja prolaznicima.

Stara općina

Zgrada Stare općine izgrađena je koncem 19. st. Nalazi se u Ulici M. Tita pored zgrade Radničkoga doma. Oštećena je u manjoj mjeri. Zbog dugogodišnje zapuštenosti i zuba vremena zgradu je potrebno radikalno sanirati i obnoviti fasadu u izvornom obliku.

Hotel Neretva

Čitavo jedno stoljeće zgrada ovoga hotela (Sl. 1) bila je i još uvijek ostala jedan od najpoznatijih graditeljskih objekata grada na Neretvi. Izgrađena je 1892. god. kao izraziti primjer *maurskoga* arhitektonskog

Sl. 1. *Hotel Neretva* (1892.).

stila koji se u to doba primjenjivao širom BiH. Zgrada ovoga hotela u prošlom ratu 1992. god. uništena je i već godinama obrušavaju se zidovi i kamenje koje prijeti prolaznicima. Ako se u najkraćem roku ovaj tipični primjer arhitekture svoga vremena ne zaštiti i obnovi, potpuno će se srušiti.

Gradsко kupatilo - Banja

Na lijevoj obali Neretve u neposrednoj blizini hotela Neretve na trgu zvanom Musala prema projektu arh. Rudolfa Tonniesea izgrađena je mostarska banja od 1913. do 1914. god. Ovo je jedan od zanimljivijih i prepoznatljivih objekata u gradu na Neretvi. Gradena je također u maurskom arhitektonskom stilu s karakterističnom fasadom i interijerima. Za vrijeme rata znatno je oštećena, a nakon Daytonskega sporazuma potpuno je obnovljena u izvornom obliku.

Česma na Musali

Jedan od manjih prepoznatljivih gradskih objekata jest javna česma kod parka na Musali. Česmu je podigao za potrebe građana Mehmedbeg Alajbegović 1883. god. U prošlom ratu oštećena je u manjoj mjeri zbog čega je potrebno izvršiti njezine popravke.

Zgrada gradskoga magistrata - Policije

U središnjem dijelu grada na lijevoj obali (Fejića ulici) krajem 19. st. podignuta je zgrada gradskoga magistrata. Za vrijeme rata znatno je oštećena. Obnovljena je u izvornom obliku koncem prošloga stoljeća za potrebe gradske pošte.

Zgrada Okružnoga suda

U neposrednoj blizini stare željezničke stanice u Mostaru podignuta je zgrada Okružnoga suda od 1891. do 1892. god. prema projektu poznatoga arh. Maxa Davida koji je od 1890. do 1907. god. radio u građevinskom odjelu okružne oblasti u Mostaru. Ovaj graditeljski objekt posjeduje zanimljive arhitektonске vrijednosti kako na vanjštinu tako i u unutrašnjosti. Zgrada ovoga suda u minulom ratu nije bila oštećena. Krajem prošloga stoljeća potpuno je obnovljena i već više od stotinu godina služi istoj namjeni.

Općinski sud i gruntovnica

U središnjem dijelu grada zvanom Cernica 1904. god. podignuta je impozantna zgrada za potrebe suda i gruntovnice. Ovo je jedan od značajnih objekata podignutih za vrijeme austro-ugarske vladavine u gradu Mostaru. U prošlom ratu zgrada je bila znatno oštećena 1992. god.. Na kraju prošloga stoljeća zgrada ovoga suda potpuno je obnovljena u izvornom obliku i služi prvobitnoj namjeni.

Stara željeznička stanica

Izgradnja željezničke pruge uskoga kolosijeka od Metkovića do Mostara i dalje do Sarajeva izvršena je koncem 19. st. u dvije faze. Prvo je završena pruga Metković - Mostar 1885. god., a kasnije Mostar - Sarajevo 1891. god. Zgrada stare željezničke stanice u Mostaru već je desetljećima zapuštena, bez nekih posebnih graditeljskih vrijednosti ali i bez znatne oštećenosti u prošlom ratu, kao i mogućnosti suvremenoga urbanističkog rješenja ovoga prostora ne zaslužuje da se i dalje sačuva u svom izvornom obliku.

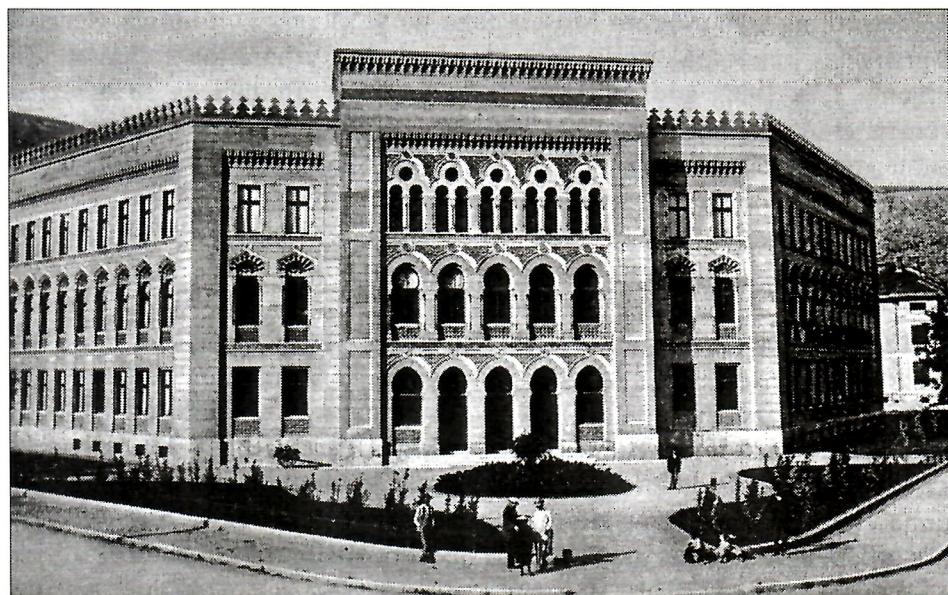
Obrazovne ustanove

Za vrijeme austro-ugarske uprave u glavnom gradu Hercegovine izgrađen je veći broj graditeljskih objekata za potrebe osnovnoga i srednjega obrazovanja od kojih znatan broj služi istoj namjeni. Uz to u ovom razdoblju izgrađeno je također nekoliko građevina za školske potrebe koje su bile u vlasništvu vjerskih zajednica.

Velika gimnazija

Zgrada velike gimnazije (Sl. 2) jedan je od najprezentativnijih javnih objekata u Mostaru. Građena je u etapama od 1897. do 1902. god. prema projektu uglednoga arhitekte toga vremena Franca Blažeka, koji je bio projektant bosanskoga paviljona na međunarodnim izložbama u Budimpešti 1896. i Parizu 1900. god. Po svojoj kompoziciji podsjeća na poznatu gradsku vijećnicu u Sarajevu. Arhitektonsko rješenje gimnazije u Mostaru karakterističan je primjer u to doba novoga maurskog stila primjenjivanoga na širem području BiH. Ovaj monumentalni objekt znatno je bio oštećen u minulom ratu. Krajem prošloga i početkom ovoga stoljeća zgrada je djelomično sanirana i obnovljena te već dulje vremena

ponovo otvorena za školske potrebe. Još uvijek na ovom velikom objektu neophodno je izvršiti niz građevinskih zahvata, obnoviti fasadu i uređiti okoliš.

Sl. 2. *Velika gimnazija (1897.-1902.).*

Treća osnovna škola

Zgrada Treće osnovne škole u Mostaru pored gimnazije jedan je od prepoznatljivih školskih objekata u Mostaru podignutih 1900. god. Znatno je oštećena u prošlom ratu a sačuvani su samo vanjski zidovi koji se s vremenom obrušavaju. Ako se u najskorije vrijeme ne poduzmu obimne mјere zaštite i sanacije, ovaj vrijedni objekt, star više od jednoga stoljeća, zauvijek ћemo izgubiti.

Djevojačka škola časnih sestara / Medicinska škola

U zapadnom dijelu grada Mostara zvanom Podhum nedaleko od franjevačkoga samostana 1894. god. izgrađena je zgrada djevojačke škole časnih sestara, koju je projektirao ing. M. Komadina. Dogradnja ove škole izvršena je 1903. god. prema projektu Maxa Davida. Za vrijeme prošloga rata bila je znatno oštećena. Koncem prošlog stoljeća potpuno je obnovljena i dalje služi za potrebe medicinske škole.

Djevojačka stručna škola - Kasnije Muzička škola

Zgrada ove škole u početku je služila kao ženska stručna škola, kasnije osnovna škola i na kraju muzička škola. Ovaj objekt podignut je 1885. god. na trgu zvanom Musala tako da je sa zgradom hotela Neretve i gradskim kupatilom činila desetljećima jednu urbanističku cjelinu. Za vrijeme rata 1992. god. potpuno je devastirana. Budući da se nalazi u centru grada, zgrada ove škole kao i hotel Neretva sada su prepušteni zubu vremena, zahtijevaju hitnu intervenciju kako ih ne bismo zauvijek izgubili.

Četvrta osnovna škola

Zgrada ove škole koja se nalazi na Carini (M. Tita) nakon izgradnje od 1907. do 1908. god. nazivala se Srpska škola. Zgrada je svojevremeno bila ukrašena nizom arhitektonskih elemenata stila secesije, od kojih su pojedini do sada sačuvani. U drugoj polovici 20. st. na objektu su vršeni radikalniji zahvati. U prošlom ratu zgrada je znatnije devastirana i već dulje vremena prepuštena stihiji, zubu vremena i razaranju. Ako dode do obnove ovoga objekta, potrebno ga je obnoviti u izvornom obliku.

Viša djevojačka škola - Stara općina

Zgrada ove u početku Djevojačke škole, kasnije stare gradske općine jedan je od najimpozantnijih graditeljskih objekata podignutih u Mostaru za vrijeme austro-ugarske uprave. Zgrada je izgrađena prema projektu ing. Miloša Komadine 1899. god. u neorenesansnom stilu s ukrasima neoklasicizma. Uz niz javnih građevina iz navedenoga vremena i ovaj objekt je u prošlom ratu potpuno devastiran i već dulje vrijeme stalno se obrušava. Ovaj impozantni graditeljski objekt zahtijeva poduzimanje hitnih zaštitnih mjera, sanacije i obnove u izvornom obliku.

Lučka škola (Muzička škola i Muzički centar Pavaroti)

Zgrada lučke škole izgrađena je 1909. god. i u početku je imala naziv Srpska škola. Njezin projektant bio je Đorđe Knežić, tehničar pri građevinskom odjelu okružne oblasti u Mostaru. U prošlom ratu zgrada je bila devastirana i znatno oštećena. Posljednjih godina prošloga stoljeća zgrada je obnovljena i dobila također novi naziv Muzička škola i Muzički centar Pavaroti.

Graditeljski objekti vjerskih zajednica

Za vrijeme četrdesetogodišnje vladavine Austro-ugarske Monarhije u BiH (1878.-1918.) u Mostaru centru hercegovačke regije, uz ostalo izgrađen je veći broj graditeljskih objekata vjerskih zajednica od kojih se većina sačuvala do našega vremena.

Zgrada vakufskoga dvora (Urbanistički zavod)

Među vrijednim arhitektonskim objektima u svoje doba novoga neomaurskog stila u Mostaru posebno se izdvaja zgrada vakufskoga dvora (Sl. 3) koja se nalazi pokraj Karadžozbegove džamije. Izgrađena je prema projektu arh. H. Nemeczeka 1894. god. Dugo vremena u ovoj zgradici nalazio se gradski urbanistički zavod. U prošlom ratu objekt je bio znatno oštećen 1992. god., a krajem prošloga stoljeća obnovljen je u izvornom obliku.

Sl. 3. *Vakufski dvor (1894.).*

Ćejan Ćehajin mekteb (Muzej Hercegovine)

Zgrada ovoga mekteba izgrađena je neposredno u povijesnoj spomeničkoj jezgri Staroga grada na lijevoj obali Neretve 1899. god. kao

karakterističan primjer neomaurskoga stila. Zbog svoga gabarita i vanjskoga izgleda jedan je od objekata koji više od jednoga stoljeća ugrožava izvornost stare arhitekture i Staroga mosta. U prošlom ratu zgrada ovoga mekteba bila je znatno oštećena. Nakon Daytonskoga sporazuma krajem prošloga stoljeća obnovljena je u prvobitnom obliku kada je promijenila raniju muzejsku namjenu.

Sibjan mekteb (Simfonijski orkestar)

Na desnoj obali Neretve u starom dijelu grada zvanom Bašćine, u blizini hotela Ruža 1904. god. izgrađen je ovaj mekteb. Zgrada je građena također u pseudomaurskom stilu kao i jedan broj drugih islamskih objekata u Mostaru. Kao većina drugih javnih i sakralnih objekata u Mostaru za vrijeme prošloga rata doživio je istu rušilačku sudbinu. Zgrada je također obnovljena koncem prošloga stoljeća kao i znatan broj islamskih vjerskih spomenika u Mostaru.

Franjevački samostan

Zgrada franjevačkog samostana u Mostaru izgrađena je prema projektu ing. Miloša Komadine od 1890. do 1892. god. Značajan je graditeljski objekt ove vrste na širem području Hercegovine. Samostan je jedno stoljeće sa starom crkvom sv. Petra i Pavla porušenom 1992. god. i druga dva arhitektonska objekta u neposrednoj blizini, također srušena u ovom ratu, predstavljao jednu urbanu povijesnu cjelinu. Zgrada samostana je također u ratu bila znatnije oštećena. Krajem prošloga stoljeća obnovljena je i sanirana u svojoj unutrašnjosti osim fasade. Izgradnjom nove crkve na mjestu stare, izgrađene 1866. god., te rušenja i uklanjanja starih objekata u neposrednoj blizini samostana, nakon rata izvorna povijesna vrijednost ovoga arhitektonskog kompleksa u znatnoj mjeri je umanjena.

Nova mostarska biskupija

Zgrada nove mostarske biskupije (Sl. 4) jedan je od impozantnijih objekata ove vrste u Hercegovini. Prema projektu ing. Maxa Davida izgrađena je 1906. god. U prošlom ratu 1992. god. doživjela je rušilačku sudbinu niza drugih sakralnih građevina u Mostaru kada je granatirana i spaljena. Koncem 20. st. potpuno je obnovljena i služi prvobitnoj namjeni.

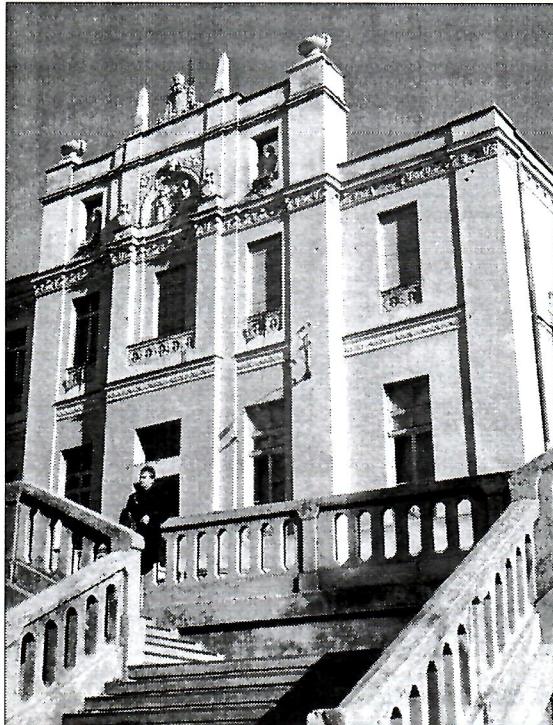
Sl. 4. Nova mostarska biskupija (1906.).

Zgrada Hrvatskoga kulturnog društva Napredak

Među graditeljskim objektima iz austro-ugarskoga razdoblja podignutih u gradu na Neretvi početkom prošloga stoljeća posebne vrijednosti ima zgrada HKD Napredak kod Doma zdravlja izgrađena 1906. god. Zgrada je u nekoliko navrata obnavljana i prilagođavana novoj namjeni. Dugo vremena bila je u sklopu gradskoga Doma zdravlja. Za vrijeme rata bila je u znatnoj mjeri oštećena. U okviru programa obnove Staroga mosta i tri objekta u posjedu vjerskih zajednica zgrada Napretka je obnovljena u izvornom obliku 2004. god.

Zahumsko-hercegovačka episkopija

U istočnom dijelu grada zvanom Sudoholina pokraj tzv. Konaka prema projektu ing. J. Vančaša izgrađen je 1908. god. episkopijski dvor i sjedište srpskopravoslavne zahumskohercegovačke episkopije (Sl. 5). Ova zgrada pretrpjela je velika oštećenja u prošlom ratu. U okviru programa obnove Staroga mosta i tri objekta u posjedu vjerskih zajednica zgrada episkopije obnovljena je u izvornom obliku 2004. god.

Sl. 5.
Episkopski dvor (1908.).

Židovska sinagoga

Na području grada zvanom Brankovac već više od jednoga stoljeća nalazi se židovska sinagoga, jedini sakralni objekt ove vrste na području Hercegovine. Na inicijativu i uz pomoć uglednijih židovskih obitelji sinagoga je izgrađena 1905. god. Nakon Drugoga svjetskog rata sve do našega vremena u ovoj zgradi nalazi se "Pozorište lutaka". U prošlom ratu zgrada je bila manje oštećena i koncem prošloga stoljeća obnovljena.

Stambeno-poslovni objekti

Zgrada pored muzičke škole na Luci

Neposredno uza zgradu Muzičke škole i centra Pavaroti sa sjeverne strane do našega vremena sačuvani su ostaci arhitektonskih ukrasa poslovnoga objekta na Luci. Ovaj objekt sa zgradom Muzičke škole čini vrijednu urbanističku cjelinu u ovom dijelu grada. U prošlom ratu zgrada je znatno oštećena zbog čega je neophodno prići njezinoj zaštiti i obnovi. Ova zgrada podignuta je početkom 20. st.

Zgrada na istočnom prilazu Lučkom mostu

Na istočnom prilazu Lučkom mostu do prošloga rata nalazio se građevinski objekt podignut početkom 20. st. s karakterističnim stilskim arhitektonskim elementima. U prošlom ratu ova zgrada je znatno ruinirana i oštećena i već dugo vremena uništava je zub vremena. Neophodno je poduzeti hitne mjere zaštite u cilju njezine zaštite i obnove.

Zgrada Mihe Peške (kod parka Alekse Šantića)

U glavnoj ulici (M. Tita) staroga dijela grada nasuprot parku pjesnika A. Šantića, nalazi se stambeno-poslovni objekt uglednoga mostarskog trgovca Mihe Peške. Zgrada je izgrađena na prijelazu iz 19. u 20. st. i s ostalim graditeljskim objektima čini jednu urbanu cjelinu. U prošlom ratu zgrada je u većoj mjeri oštećena i zapuštena zbog čega je na njoj potrebno izvršiti hitne mjere zaštite i obnove.

Zgrada Dokić - Bilić - Peško

Jedna od impozantnijih stambeno-poslovnih zgrada u glavnoj ulici (M. Tita) pokraj Vučjakovića džamije i ulice prema Konaku izgrađena je početkom 20. st. Objekt je bio vlasništvo poznatih trgovaca Dokića, Bilića i Peške. U prizemlju ovoga objekta nalazile su se trgovine i druge poslovne prostorije, a na katovima stambene prostorije. U prošlom ratu i ova je zgrada doživjela sudbinu razaranja i devastacije tako da je već dugo prepuštena zubu vremena i daljem uništavanju. Kao karakterističan primjer arhitekture svoga vremena u staroj povijesnoj jezgri grada zaslužuje da se hitno zaštiti i obnovi u prvobitnom izgledu.

Knjižara Pacher i Kisić

Zgrada poznate stare knjižare *Pacher i Kisić*, u glavnoj ulici (M. Tita) nasuprot gradskoj općini i trgovini *Nama*, izgrađena je krajem 19. st. Knjižara je imala naziv Međunarodna knjižara koja je 1980. god. osnovala i svoju tiskaru, štampariju. Ova zgrada s lijepim ukrasnim arhitektonskim elementima 1992. god. spaljena je i devastirana tako da se do našega vremena sačuvala samo ruinirana kamena obloga koja se obrušava. Ovaj graditeljski objekt kao primjer stare arhitekture s kraja 19. st. potrebno je što prije zaštiti i obnoviti u izvornom obliku.

Zgrada Mijata Merdže

Među manjim graditeljskim objektima austro-ugarskoga perioda u središnjem dijelu grada, u Fejića ulici, pokraj zgrade stare pošte izdvaja se poslovni objekt svojevremeno vlasništvo uglednoga mostarskog trgovca Mijata Merdže. Ovaj objekt također je pretrpio znatna oštećenja u proteklom ratu. Koncem prošloga stoljeća obnovljen je u izvornom obliku.

Privatne vile

Za vrijeme austro-ugarske vladavine u Mostaru manji broj građana i poslovnih ljudi ekonomski se obogatio u raznim djelatnostima gospodarstva i trgovine. U cilju izdvajanja od nižega i srednjega sloja svojih sugrađana u znaku svoga položaja i ugleda u društvu, počeli su graditi stambene vile po uzoru na imućnije srednjoeuropske staleže. Do našega vremena u Mostaru se sačuvao izvjestan broj arhitektonskih zanimljivih i vrijednih ostvarenja ove vrste koji u našem ukupnom naslijeđu imaju svoje posebne urbane vrijednosti.

Vila Mujage Komadine

Jedan od impozantnijih objekata ove vrste arhitekture izgrađen u novourbaniziranom prostoru pokraj Velike gimnazije na gradskom šetalištu bila je vila poznatoga mostarskog gradonačelnika Mujage Komadine, izgrađena 1900. god. Poslije Drugoga svjetskog rata zgrada je imala razne namjene: Klub prosvjetnih radnika i Univerzitetska knjižnica. U prošlom ratu ova zgrada je devastirana i zapaljena zajedno s velikim knjižnim fondom. Već 15 godina prepuštena je zubu vremena i daljem rušenju. Kao karakterističan primjer ove vrste arhitekture svoga vremena neophodno je izvršiti njezinu sanaciju i obnovu.

Koncem 19. st. i početkom 20. st. na poznatom mostarskom kružnom trgu zvanom Rondo uspješno urbaniziranom od ing. Miloša Komadine, izgrađeno je nekoliko privatnih vila koje i danas predstavljaju značajan doprinos našem ukupnom graditeljskom naslijeđu.

Fesslerova vila na Rondou (Rektorat Mostarskoga sveučilišta)

Među privatnim vilama austro-ugarskoga razdoblja u Mostaru specifičnošću svoga arhitektonskog oblika posebno se izdvaja vila građevinskoga poduzetnika Eduarda Fesslera izgrađena na Rondou 1897. god. U tijeku svoje prošlosti zgrada je promijenila nekoliko vlasnika. Od

70-ih godina 20. st. u ovoj reprezentativnoj zgradi nalazi se rektorat Mostarskoga sveučilišta. Zbog redovnoga održavanja ovaj objekt je u dobrom stanju.

Peškina vila na Rondou (Hypo - Alpe - Adria banka)

Na zapadnom dijelu Ronda početkom 20. st. izgrađeno je nekoliko arhitektonski zanimljivih stambenih objekata od kojih se posebno ističe vila vlasništvo Mihe Peške uglednoga mostarskog veleposjednika. Zgrada je podignuta 1906. god. Radikalnom obnovom i sanacijom 2004. god. zgrada je adaptirana za potrebe banke. Uz arhitektonske vrijednosti ovoga objekta i druge u kompleksu Ronda, one imaju i posebnu historijsku ambijentalnu vrijednost za grad Mostar.

Nekoliko stambenih objekata u neposrednoj blizini Peškine vile na Rondou, izgrađenih također početkom 20. st., već dulje vremena zapušteno je zbog čega ih treba obnoviti kako bi u ovom reprezentativnom dijelu grada dobili svoj izvorni izgled.

Vila Neretvanka

U staroj mostarskoj ulici zvanoj Liska, sada Mihajla Viševića Humskog, kod gradskog dispanzera, 1906. god. podignute su dvije vile uglednih mostarskih trgovaca zanimljivih stilskih arhitektonskih oblika nastalih pod izravnim utjecajem srednjoeuropske graditeljske škole historicizma i secesije. Po svom gabaritu, dekorativnim i arhitektonskim oblicima i vremenu izgradnje, vile su slične jedna drugoj. Istočna vila zvana Neretvanka svojevremeno je bila vlasništvo Milana Milušića, sada njegovih nasljednika.

Vila Zahumka

Zapadna vila koja se naziva Zahumka bila je svojevremeno vlasništvo poznatoga mostarskog trgovca Čede Milića. Sve što je rečeno za vilu Neretvanku identično je i za vilu Zahumku, jer su projektirane prema ideji jednoga autora. Iako u prošlom ratu ove dvije vile nisu bile oštećene, zbog dugogodišnje zapuštenosti na njima je neophodno izvršiti obnovu kako bi doobile svoj izvorni izgled.

Vojni graditeljski objekti

Mostar kao jedan od većih regionalnih centara BiH od 1878. do 1918. god. uz ostalo bio je i značajan vojni centar dvojne monarhije na

ovom području. Posebnu vrstu graditeljskoga naslijeda iz toga perioda sačuvanoga do našega vremena predstavljaju vojni objekti. Po svojoj namjeni njih možemo razvrstati na vojne upravne zgrade, vojne logore i kasarne, utvrđenja fortice, bolnice, vojna groblja i sl.

Zgrada vojnoga zapovjedništva (Gradska općina)

Vojno zapovjedništvo nalazilo se u središnjem dijelu tadašnje Glavne ulice, kasnije M. Tita, u reprezentativnoj zgradbi koja će poslije desetljećima služiti kao škola i administrativni centar općine Mostar. Ovo je jedan od najmonumentalnijih objekata austro-ugarskoga perioda u gradu na Neretvi podignut 1900.-1901. god. Projektant ove zgrade bio je Josip Vančaš, jedan od najpoznatijih arhitekata, koji je inače autor niza značajnijih graditeljskih objekata što su izvedeni koncem 19. i početkom 20. st. na području BiH. U prošlom ratu zgrada je oštećena i već dugo vremena nalazi se u ruševnom stanju.

Vojni objekti na Konaku

Na dominantnom položaju istočnoga dijela grada Mostara, pokraj Suhodoline, još u tursko doba predstavnici vojne i upravne vlasti nalazili su se u zgradama što su dobine naziv Konak koji će se zadržati do našega vremena. Nove austro-ugarske vlasti već su koncem 19. st. planirale a početkom 20. st. izgradile kompleks vojnih objekata na Konaku, gdje će dugi niz desetljeća biti jedan od gradskih vojnih centara. Prema načinu gradnje ovi objekti imali su i svoj reprezentativni značaj. Ovo je jedan od rijetkih vojnih objekata u gradu koji je više od jednoga stoljeća služio istoj vojnoj namjeni. Tijekom vremena raznim adaptacijama austro-ugarski objekti na Konaku izgubili su neke izvorne arhitektonske vrijednosti. Graditeljski kompleks na Konaku u prošlom ratu pretrpio je velika razaranja koja su sanirana i potpuno obnovljena krajem 20. st.

Oficirski i činovnički kasino (Oficirski klub - Dom armije)

Za potrebe velikoga broja oficira i činovnika, koji su se nalazili u službi dvojne monarhije, 1885. god. na lijevoj obali Neretve izgrađen je oficirski i činovnički kasino. Zgrada je izvorno imala izvjesne klasicističke arhitektonске elemente što ih je tijekom vremena raznim adaptacijama izgubila. U prošlom ratu zgrada je bila znatno oštećena a koncem 20. st. potpuno obnovljena.

Graditeljski objekti Sjevernoga, Zapadnoga i Južnoga logora

Uz navedene vojne objekte tada su u Mostaru podignuti i graditeljski kompleksi Sjevernoga, Zapadnoga i Južnoga logora. Po svom opsegu i infrastrukturni bili su među najvećima na širem području Hercegovine. Sjeverni i Južni mostarski logori od vremena svoje izgradnje do kraja 20. st. stalno su služili vojnoj namjeni. U tijeku prošloga rata mnogi objekti pretrpjeli su znatna oštećenja i razaranja, da bi nakon Daytonskoga mira bili sanirani, obnovljeni i dobili civilnu namjenu.

Veći dio graditeljskih objekata Sjevernoga logora adaptiran je za potrebe Univerziteta Džemal Bijedić. U bivšem kompleksu Sjevernoga logora adaptirano je i izgrađeno nekoliko drugih objekata raznog sadržaja: sportska dvorana, internat za studente, džamija i motel. Dio bivših objekata ovoga Logora ostao je u ruševnom stanju.

Graditeljski objekti Južnoga logora u prošlom ratu bili su također znatno oštećeni, a pojedini i porušeni. Posljednjih godina prošloga stoljeća obnovljeni su i adaptirani za potrebe gradske bolnice na lijevoj obali Neretve.

Kompleks zgrada bivšega Zapadnoga logora u Mostaru vojne vlasti su 80-ih godina 20. st. ustupile gradu za potrebe Sveučilišta. U prošlom ratu zgrade su oštećene u manjoj mjeri. Nakon rata obnovljene su i adaptirane u izvornom obliku.

Posebnu vrstu vojnostrateških građevina čine obrambena utvrđenja koja se nazivaju *fortice*. Ova vrsta fortifikacije građena jest na značajnijim brdskim uzvišenjima, strateški povoljnima za obranu grada, a građevine su u neposrednoj blizini Mostara i njegovoј okolici. Ta utvrđenja, od kojih je jedan broj sačuvan do našega vremena, nalazi se uglavnom na zapadnim padinama planine Velež i na brdu Hum, južno od grada. Nakon Prvoga svjetskog rata fortice su bile prepuštene stihiji i zubu vremena, razaranju i nebrizi društva.

U svim većim upravnim i vojnim centrima u BiH za vrijeme dvojne monarhije nalazila se vojna bolnica i vojno groblje. Vojna bolnica u Mostaru nalazila se istočno od Južnoga logora. Građevinski paviljoni ove bolnice bili su skromnijih arhitektonskih formi. Ova bolnica dugo vremena služila je istoj vojnoj namjeni sve do polovice 20. st. Od zgrade ove bolnice do sada nije ništa sačuvano.

Austro-ugarsko vojno groblje nalazilo se u blizini vojne bolnice i Južnoga logora. Pokop u ovo groblje vršen je od 80-ih godina 19. do polovice 20. st. Groblje je dugo vremena bilo registrirano kao međunarodno vojno groblje. Desetljećima je bilo prepušteno zubu vremena, stihiji i nebrizi društva zbog čega je već davno potpuno uništeno.

Zaključak

Budući da je graditeljsko naslijede austro-ugarskoga perioda u Mostaru značajan dio našega ukupnoga spomeničkog fonda kojega smo dužni štititi, održavati i budućim generacijama predati u izvornom stanju, nužno je ovaj akutni problem rješavati u nadležnim državnim organima i institucijama BiH. Od Daytonskoga mira do sada učinjeno je mnogo na zaštiti i obnovi ratom oštećenih i ruševnih objekata, ali je još uvijek ostao znatan broj objekata što ih treba obnoviti i privesti suvremenoj namjeni. Budući da grad i uža društvena zajednica u sadašnjim uvjetima nisu u mogućnostima sami financirati i riješiti obnovu navedenoga graditeljskog naslijeda, neophodno je upozoriti i angažirati domaće i međunarodne činitelje da nam pomognu pri rješavanju ovoga iznimnoga i značajnoga problema. Posebno trebamo upoznati predstavnike diplomatske službe Republike Austrije, članove diplomatskoga kora akreditirane u BiH, nadležne organe UNESCO-a u Parizu, predstavnike BiH pri UNESCO-u, Ministarstvo kulture i Ministarstvo urbanizma i građenja FBiH, nadležne službe zaštite spomenika kulture, Hercegovačko-neretvansku županiju, razne dobrotvore, privatne financijere i poduzetnike.

Budući da se svake godine organiziraju stručne rasprave o aktualnim problemima zaštite kulturnoga i povijesnoga naslijeda u okviru kulturne manifestacije Dani europske kulturne baštine u BiH, potrebno je u Mostaru 2007. god. prirediti Okrugli stol stručnjaka i direktno zainteresiranih predstavnika državnih organa i institucija, koji će raspraviti, podržati i usmjeriti aktivnosti u cilju zaštite, obnove i privođenja namjeni pojedinih spomenika znatno ugroženih i oštećenih u minulom ratu.

Ako ovom akutnom problemu ne poklonimo dužnu pažnju i ne počnemo ga hitno rješavati, vandalsko razaranje ove vrste našega graditeljskog naslijeda Zub vremena će potpuno uništiti. Ovakvim neprocjenjivim gubitkom grad Mostar i BiH izgubit će jedan dio svoje urbane povijesti koju nikada neće moći nadoknaditi.

BAUERBE ÖSTERREICH-UNGARISCHER ZEIT IN MOSTAR

Zusammenfassung

Das Bauerbe österreich-ungarischer Zeit (1878-1918) in Mostar hat wesentlichen Anteil am gesamten Denkmalfonds von Bosnien-Herzegowina, den wir schützen, bewahren und an künftige Generationen in ursprünglichem Zustand übergeben sollen. Die Hauptmerkmale öffentlicher und sakraler Architektur aus dieser Zeit spiegeln sich in Versuchen der Anpassung an die traditionelle Architektur des sog. Maurischen Stils, die importierte Wiener Sezession und neohistorische Stile, die damals auf dem breiteren Gebiet der Doppelmonarchie verwendet wurden, wieder.

Im Kriegsgetümmel der Aggression auf Bosnien-Herzegowina (1992-1995) wurde in Mostar ein Urbizid durchgeführt, so dass die Stadt zu einer der zerstörten urbanen Einheiten auf dem vom Krieg betroffenen Gebiet Ex-Jugoslawiens wurde. Nach dem Dayton-Abkommen wurde ein Teil des Bauerbes aus dieser Zeit wiederaufgebaut und ein wesentlicher Teil dem Zahn der Zeit überlassen, so dass er noch immer zerstört ist. Dieser Beitrag bringt eine Übersicht über das Bauerbe aus der österreich-ungarischen Zeit und über die nach dem Krieg wiederaufgebauten Objekte sowie einen Hinweis auf die alarmierende Lage der vor dem totalen Zerfall stehenden Denkmälern.

Literatura i dokumentacija

- C. PEEZ, *Mostar und sein Culturkreis*, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1891.
ISTI, *Mostar i njegova kultura, Slika jednog grada u Hercegovini*, izd. Crkva na kamenu, Mostar, 2002.
75 Godina Gimnazije u Mostaru, Mostar, 1968.
Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb, 1959.
I. KRZOVIĆ, *Arhitektura BiH 1878.-1918. Umjetnička galerija BiH Sarajevo*, 1987.
D. K. MILETIĆ, *Mostar; Susret svjetskih kultura*, Mostar, 1997.
HERCEGOVINA, *Zbornik radova - fotomonografija*, Zagreb, 1981.
D. K. MILETIĆ, *Mostar glavna ulica*, Mostar, 1992.
Mostar - Urbicid, Centar za mir i multietničku suradnju, Mostar, 2004.

J. VEGO, *Das architektonische Erbe Mostar*, Graz, 2006.

A. ZELENIKA, *Kulturno historijsko naslijede Mostara iz austro-ugarskog perioda*, Mostar 2006. (elaborat).

Spomenici kulture austro-ugarskog perioda u Hercegovini, Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture, Mostar.

Graditeljsko naslijede Mostara oštećeno u ratu 1992. - 1995., Urbing, Javno poduzeće za obnovu i izgradnju Mostara, 1998.

Fototeka javnog poduzeća Urbing, Mostar.

Ć. RAJIĆ, *Fototeka dokumentarne i umjetničke fotografije*, Mostar.